

ПРАВОВА ПРИРОДА ДЕРЖАВИ: ЦИВІЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ



А. КОСТРУБА

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права
Навчально-наукового юридичного інституту
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника*

Однією з сучасних проблем вітчизняної правової науки є дискурс приватноправового виміру природи держави. Дослідження сутності держави з найдавніших часів є предметом пошуку гуманітарних наук, зокрема філософії, та представлене у трактатах Платона, Аристотеля, М. Макіавеллі, Г. Гроція, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, О. Радищева, І. Канта, Г. Гегеля, К. Маркса тощо. Відтоді, незважаючи на брак єдності в поглядах учених щодо її правової природи та джерел виникнення, держава розглядається як форма організації та функціонування політичної влади.

Наприкінці XIX ст. у Європі встановлюється буржуазний лад. Відбувається перехід до капіталістичної суспільно-економічної формації зі своєю складною інфраструктурою виробничих відносин. Зміцнюється рух за розширення політичних і соціальних прав. Як результат, набуває свого розвитку плюралізм поглядів на сутність держави, формується розмаїття її теоретико-методологічних основ і понятійно-категоріального апарату. Проте вектор дослідження сутності держави залишився незмінним. На сьогодні він перебуває у фарватері загальнотеоретичного напрямку її публічно-правової природи, чим, на нашу думку, обмежується

роль держави в приватноправовій площині. У цьому контексті держава розглядається у працях Н. Оніщенко, О. Петришина, П. Рабіновича, О. Скакун, О. Скрипнюка, В. Тимошенко та ін.

На нинішньому етапі розвитку суспільства, окрім політичних, спостерігається група явищ соціального характеру, які мають пріоритетне значення у громадянському суспільстві. Міжособова інтеракція інтегрує соціальні зв'язки, забезпечує єдність і гармонізацію соціальних структур, у яких держава сприймається як суб'єкт розвитку громадянського суспільства. Тому розкриття феномена держави за допомогою приватноправового інструментарію є предметом наукового інтересу та набуває актуального значення на сучасному етапі розвитку правничої науки в Україні. Схожу думку висловлює Н. Кузнєцова: «...Переосмислення сутності і ролі держави й права, співвідношення цих важливих інститутів у сучасному суспільстві, усвідомлення необхідності якісних змін у самому суспільстві, які дають змогу кваліфікувати його як громадянське, роблять актуальним дослідження у такому сенсі феномена цивільного права <...>, саме через інститути, конструкції і механізми цивільного права як права приват-

ного у суспільстві реалізуються ті принципи, ідеї і начала, які роблять це суспільство громадянським...» [1, 235, 238]. Досягнення наведеного забезпечується трансдисциплінарним підходом до з'ясування правової природи держави, для якого характерне перенесення усталених когнітивних схем в іншу площину наукових традицій, що й становить предмет дослідження та мету цієї наукової публікації.

Вирішення поставленого завдання відкриває нам положення дуалістичної теорії держави Г. Еллінека, який розглядає правову конструкцію держави не тільки з позиції юридичної науки, а й позиції соціології.

Учений заперечує об'єктивний характер держави, досліджує його як феномен суб'єктивної свідомості. Держава, на його думку, не є універсальним поняттям і належить як до сфери сутнісного, так і до сфери належного. Звідси полісистемний підхід до розуміння держави: соціологічний та юридичний. Держава — це юридична категорія, зміст якої розкривається через соціальне.

Відповідно до першого підходу, держава розглядається як сума соціальних відносин між людьми, що перебувають у площині індивідуальної свідомості. На думку Г. Еллінека: «...Держава — це забезпечена початковою владою верховенства союзна єдність осілих людей. Природні індивідуальні вольові акти цих людей переносяться трансцендентально на саму союзну єдність. Індивідуальні акти, які є засобом вираження цієї єдності, йдуть від осіб, які їх генерують, та приписуються союзній єдності. Особи, від яких йде власна воля, оскільки вони створюють таку волю, стають знаряддям цієї волі, тобто органами цілого. Якщо синтез людської маси в цільову єдність логічно, неминучий, то не менш логічно, що воля органу є волевиявленням союзної єдності...» [2, 97].

Учений змінює вектор у розумінні класової сутності держави в бік соціо-

центризму. Громадянське суспільство як самоорганізована система не має відчувати на собі вплив держави, який не обумовлений її власним волевиявленням. Сутність держави, на думку Г. Еллінека, полягає у створенні умов для розвитку громадянського суспільства, в реалізації солідарних інтересів членів суспільства. Держава є засобом соціального компромісу членів громадянського суспільства.

Зрозуміло, що в соціологічному контексті держава не може бути об'єктивною абстракцією, екзистенціональність якої не обумовлена діяльністю спільноти. Громадянське суспільство перебуває у постійній взаємодії його членів між собою. Колізія інтересів цих членів є фактором розвитку суспільства внаслідок властивої йому дисипативної самоорганізації.

Зі свого боку, за допомогою юридичного критерію теорії Г. Еллінека ми позбуваємося зайвої політизації держави, надаємо їй функціонального характеру засобу реалізації її соціальної суті.

Держава розглядається через сукупність ознак, обумовлених її соціальною природою. Субстрат поняття «держава» становлять об'єктивні соціальні явища, які відбуваються у громадянському середовищі. Така конструкція дає змогу розглядати державу в іншій соціальній прогресії. Держава не має організуючої ролі. Вона не виконує функції фундаменту громадянського суспільства; це інструмент формування та належного розвитку такого суспільства. Вказане переконливо свідчить, що держава має похідне значення від волевиявлення індивідуума. Вона є штучним утворенням, виникнення якого обумовлено реалізацією соціальних інтересів окремих осіб або груп осіб.

Отже, держава — це юридична форма та правовий засіб забезпечення інтересу громадянського суспільства, що здійснюється шляхом його структурної самоорганізації за культурною ознакою.

Таким чином, відповідно до твердження Г. Еллінека, юридичне поняття держави розкривається через філософську категорію «належного», яка визначає гнозис держави через онтологічну модальність таких міждисциплінарних категорій, як об'єкт, суб'єкт і діяльність. Слід зазначити, що свого часу схожу позицію озвучував М. Алексєєв [3, 38]. У праці «Нариси з загальної теорії держави. Основні передумови та гіпотези державної науки» учений зазначає, що ідея визначити поняття «держава» за допомогою юридичного категоріального апарату розкривається через реалізацію трьох її можливостей в соціумі. Звідси держава може розглядатись як об'єкт права, як правовідношення, юридична особа або особливий суб'єкт права. Г. Гегель пропонував розглядати державу навіть як правосвідомість. На його думку, держава — це «це дійсність моральної ідеї — моральний дух, як очевидна субстанційна воля, яка мислить і знає себе, виконує те, що вона знає, та так, як знає. Держава як дійсність субстанційної волі, яка виражається у загальній особливій самосвідомості, є в собі, для себе...» [4, 279].

Об'єкт як онтологічна категорія філософії являє собою дійсну або уявну реальність, яка розглядається як щось зовнішнє щодо людини і стає предметом її теоретичної та практичної діяльності. Існування об'єкта передбачає наявність суб'єкта, який йому (об'єкту) протистоїть.

З огляду на наведене, розгляд держави як об'єкта передбачає наявність певного суб'єкта, а також здійснення ним активної форми намагань, орієнтованих на такий об'єкт. Цей підхід характерний для патримоніальних теорій походження держави (Ф. Аквінський, К. Галлер), відповідно до якої держава є власністю монарха.

Сприймаючи державу як діяльність, ми протиставляємо приватні інтереси її осіб публічним, які отримують свій

пріоритет. У такому разі держава розглядається як правові відносини владних і підлеглих осіб. Такі відносини мають виключно публічно-правовий характер та мету забезпечити політичне існування держави.

На наше переконання, наведена позиція не враховує соціальну природу держави як союзу осіб, об'єднаних загальною метою, яка досягається шляхом компромісу рівних. Держава виступає не тільки як форма забезпечення такого соціального компромісу, а й як активний і рівний учасник відповідних правовідносин. Держава стає носієм предметно-практичної діяльності та пізнання, джерелом тієї активності, яка спрямована на об'єкт через різноманітні форми власної діяльності. Такий статус держави ми розкриваємо через загальнофілософське розуміння суб'єкта пізнання [5, 154].

У цьому разі активна діяльність держави стає умовою, за допомогою якої той чи інший фрагмент об'єктивної реальності виступає як об'єкт цієї діяльності. Тобто з позиції філософії держава є суб'єктом (носієм) визначеної предметної активності — суб'єктом суспільних відносин.

Чи є держава, окрім суспільних, суб'єктом ще й правових відносин? Це питання подальшої наукової дискусії.

Сучасна цивілістична доктрина успадкувала від марксистсько-ленінської теорії цивільного права позитивістське бачення інституту правосуб'єктності. У його підґрунті пріоритет юридичної форми над соціальним змістом. Суб'єкт права — це даність, яка виникає внаслідок закону та відповідно до нього. Крім того, її положення ґрунтуються на тому, що суб'єкт права — це не об'єктивна правова реальність, яка обумовлена соціальною природою явища, а нормативно визначена категорія, існування якої в правовідносинах обумовлено волею пануючого класу в межах певної економічної формації.

Так, учений радянського періоду А. Міцкевич зазначав, що визнання особи або організації суб'єктом радянського права відбувається внаслідок поширення на таку особу або організацію дії радянських законів. «...Конституція СРСР, різні законодавчі акти, що передбачають правове становище громадян, державних і громадських організацій, вже внаслідок своєї дії, незалежно від участі особи або організації в конкретних правовідносинах породжують для громадян та організацій якість правосуб'єктності. Кожен суб'єкт права внаслідок самої дії закону або, як часто говорять — “безпосередньо із закону”, тобто незалежно від участі в тих чи інших правовідносинах, володіє певним комплексом прав та обов'язків...» [6, 11]. О. Красавчиков, розглядаючи правосуб'єктність, зазначає, що в найбільш узагальненому вигляді її соціальний зміст являє собою соціальну свободу і зобов'язання особи в суспільстві та перед суспільством. При цьому, наголошує вчений, не кожна свобода і не кожне соціальне зобов'язання становить зміст цивільної правосуб'єктності. Деякі з них узагалі не мають юридичної форми. Зазначене яскраво підкреслює загальну тезу соціалістичної теорії права, що юридично визнана свобода в державі існує тільки в формі закону.

Політично пануючий клас (його інтереси) диктує, якими політичними, економічними, організаційними та іншими свободами можуть користуватися члени суспільства, соціальні групи або навіть цілі класи, який тягар покладається на них перед суспільством (державою). Унаслідок цього свобода, на думку пануючого класу, та відповідний соціальний тягар набуває свого визнання, закріплення або заперечення у правових актах держави, які виражають волю пануючого класу. Правосуб'єктність як специфічна соціальна здібність громадян та організацій бути суб'єктом цивільних правовідносин є

одним із видів цивільно-правової форми, яка є встановленими державою в правових нормах межами юридично можливого або необхідного образу дій осіб [7, 30–33, 36]. Визнання особи суб'єктом права виникає як результат поширення на її дії закону.

На наше переконання, вагому роль у формуванні підходу до розуміння природи суб'єкта права з позицій юридичного позитивізму на певному етапі розвитку цивілістичної думки мали ідеї вульгарного матеріалізму. В його основі — сприйняття об'єктивної реальності виключно як форми існування матерії та заперечення специфіки свідомості. Так, спрощення сприйняття змісту багатьох категорій у цивілістичній матерії призвело до спроби пояснити правову природу юридичної особи через такі теорії: колективу (А. Венедиктов), директора (Ю. Толстой), цільового майна (Є. Суханов) тощо. Такий підхід є хибним. Сутність правосуб'єктності розкривається у здатності особи бути активним учасником соціальних комунікацій, а не в їх нормативному закріпленні. Така здатність особи конфігурує у ній природне право, яке може і має бути реалізовано. Це право не залежить від волі законодавця. У такому разі право стає виміром гарантованої можливості власної реалізації особи у відносинах з іншими, у результаті чого суб'єкт отримує правові можливості своєї діяльності.

На жаль, філософське розуміння суб'єкта розкриває його юридичну сутність лише в загальних рисах — як форму власного ставлення особи до предмета діяльності. Сприйняття такого надає нам теоретичне виправдання ситуації, коли імператор Калігула призначив сенатором свого коня Інцитата. Однак суб'єкт не є виключно фізичною реальністю. Це абстрактний порядок. Його апіорність є активним засобом комунікації в соціальному середовищі. Ця дійсність являє собою дифузюю таких ознак і властивостей суб'єкта, які

забезпечують його функціональність в об'єктивній реальності права.

Таку функціональність надає ознака інтересу, волі суб'єкта та його індивідуальна відокремленість.

Подібно тому, що «право існує не для того, щоб здійснити ідею абстрактної правової волі, а для того, щоб слугувати інтересам, потребам, цілям обороту...» [8, 552], так і суб'єкт прагне забезпечити власний інтерес через свою діяльність. Будучи опосередкованим природним правом, інтерес включає у себе прагнення у задоволенні потреб особистості як відображення ступеня індивідуальної свободи, яка не має відповідної фізичної форми свого вираження.

Етимологічний зміст слова «інтерес» включає: а) увагу до кого-, чого-небудь, зацікавлення кимось, чимось; цікавість, захоплення; б) вагу; значення; в) те, що найбільше цікавить кого-небудь, що становить зміст чийось думок і турбот; г) прагнення, потреби; д) те, що йде на користь кому-чому-небудь, відповідає чийсь прагненням, потребам; вигоду, користь, зиск. У загальносоціологічному значенні категорія «інтерес» розуміється як об'єктивно існуюча і суб'єктивно усвідомлена соціальна потреба, як мотив, стимул, збудник, спонукання до дії; у психології — як ставлення особистості до предмета, як до чогось для неї цінного, такого, що притягує [9]. Таким чином, інтерес визначає суб'єкта права через формування у нього можливості до самореалізації.

Незважаючи на численну критику вольової теорії права (Р. Ієрінг, Л. Петражицький, Є. Трубецької, О. Іоффе, К. Савін'ї, Б. Віндшейд), зазначимо, що воля як феномен керування суб'єктом власною діяльністю та поведінкою є ключовою для формування цілей та концентрації внутрішніх зусиль на їх досягнення.

Безперечно, при дослідженні цього питання слід відійти від суто психоло-

гічного розуміння волі в контексті суб'єктно-діяльній концепції С. Рубінштейна, який розглядав волю як здатність, за допомогою якої розум робить вибір своїх цілей у діях та керує зусиллями на виконання своїх прагнень [10, 173]. Наведений підхід дає змогу оминати розумні зауваження критиків у контексті відсутності волі у малолітніх та юридичних осіб.

Воля інтерпретується як продукт зовнішньої детермінації, природа якої розуміється не тільки фізіологічно, психологічно чи соціально. Воля іманентна суб'єкту як носію предметно-практичної діяльності і характеризується відповідною можливістю його активності, скерованої на об'єкт дослідження, яка генерується певним інтересом. Таким чином, воля — суть ідеї раціональної свободи. Вона завжди властива суб'єкту, однак можливість її прояву (волевиявлення) може належати третім особам, які діють в інтересах суб'єкта.

Ознака індивідуальної відокремленості є сукупністю характерних особливостей особи, його унікальності, що забезпечує відповідну суб'єктну індивідуалізацію. Це певний атрибутивний ряд, який розкривається через персональні дані про особу, за допомогою чого індивід відрізняється від інших. Суб'єкт права є формою комунікативної рефлексії.

Наведені ознаки суб'єкта права є умовою його правосуб'єктності як форми реалізації правоздатності та дієздатності. Відповідно до наведеного під суб'єктом права ми розуміємо соціальну реальність (особу), зміст і характер якої не вичерпується виключно фізичними рисами, а може також мати абстрактний образ свого існування. Для суб'єкта права важлива не зовнішня форма. Він завжди розглядається як сукупність ознак, які характеризують таку властивість суб'єкта, через яку забезпечується його вплив на результативність правового регулюван-

ня суспільних відносин. Наведений підхід надає суб'єкту права можливість у поліваріативних формах свого існування забезпечити дію механізму правового регулювання (як фізична особа, юридична особа, держава, а також територіальна громада).

Отже, суб'єкт права — це особа, яка є носієм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків як результат індивідуалізованої вольової активності в забезпеченні реалізації власного інтересу в суспільних відносинах.

Наведене дає змогу дійти висновку, що правова природа держави розкрива-

ється у забезпеченні умов для розвитку громадянського суспільства, в реалізації солідарних інтересів його членів.

Держава є формою соціального компромісу. Вона виступає як активний та рівний учасник соціальних комунікацій.

Оскільки держава — це союз інтересів осіб, об'єднаних в єдиний соціальний організм із метою їх забезпечення, виправданим є те, що юридична особа як суб'єкт права синтезує в собі не лише ознаки, властиві корпорації, а й ознаки, які властиві державі як суб'єкту права.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Кузнєцова Н. С. Вибрані праці / Н. С. Кузнєцова. — Київ : Юридична практика, 2014. — 544 с.
2. Еллинек Г. Общее учение о государстве: право современного государства / Г. Еллинек, д-р, проф. Гейдельберг. ун-та ; под ред.: С. И. Гессен. — 2-е изд., испр. и доп. — С.Пб. : Н. К. Мартынов, 1908. — Т. 1. — 626 с.
3. Алексеев Н. Н. Очерки по общей теории государства. [Вып. 1]. Основные предпосылки и гипотезы государственной науки / Н. Н. Алексеев. — М. : Московское науч. изд-во, 1919. — 208 с.
4. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. ; ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц ; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. — М. : Мысль, 1990. — 524 с.
5. Филосовская энциклопедия / гл. ред. Ф. В. Константинов. — М. : Советская энциклопедия, 1970. — Т. 5. Сигнальные системы — Яшты. — 740 с.
6. Мицкевич А. В. Субъекты советского права / А. В. Мицкевич. — М. : Гос. изд-во юрид. литературы, 1962. — 212 с.
7. Красавчиков О. А. Гражданская правосубъектность как правовая форма / О. А. Красавчиков // Категории науки гражданского права. Избранные труды : в 2 т. — М. : Статут, 2005. — Т. 2. — 494 с. — (Классика российской цивилистики).
8. Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе // Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». — М. : Статут, 2000. — 777 с. — (Серия «Классика российской цивилистики»).
9. Рішення Конституційного суду України від 1 грудня 204 р. № 18-рп/2004 (справа про охоронюваний законом інтерес) // Голос України. — 2005. — № 10. — 20 січня.
10. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн // Избранные философско-психологические труды. Основы онтологии, логики и психологии. — М. : Наука, 1997. — 565 с.

REFERENCES

1. Kuznietsova N. S. Vybrani pratsi [Selected Works], Kyiv: Iurydychna praktyka, 2014, 544 p.
2. Ellinek G. Obshchee uchenie o gosudarstve: pravo sovremennogo gosudarstva [General theory of the state: the right of a modern state], Sankt-Peterburg: N. K. Martynov, 1908, vol. 1, 626 p.
3. Alekseev N. N. Ocherki po obshchey teorii gosudarstva. [Vyp. 1]. Osnovnye predposylki i gipotezy gosudarstvennoy nauki [Essays on the general theory of the state. [Izp. 1]. Basic prerequisites and hypotheses of state science], Moskva: Moskovskoe nauch. izd-vo, 1919, 208 p.
4. Gegel G. V. F. Filosofiya prava [Philosophy of law], Moskva: Mysl, 1990, 524 p.
5. Filosovskaya entsiklopediya [Philosophical Encyclopedia], Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 1970, vol. 5, 740 p.
6. Mitskevich A. V. Subekty sovetskogo prava [Subjects of Soviet Law], Moskva: Gos. izd-vo yurid. literatury, 1962, 212 p.
7. Krasavchikov O. A. Grazhdanskaya pravosubektnost kak pravovaya forma [Civil legal personality as a legal form], *Kategorii nauki grazhdanskogo prava. Izbrannye trudy*, Moskva: Statut, 2005, vol. 2, 494 p.
8. Ioffe O. S. Pravootnoshenie po sovetskomu grazhdanskomu pravu [Legal Relationship under Soviet Civil Law], *Izbrannye trudy po grazhdanskomu pravu: Iz istorii tsivilisticheskoy mysli. Grazhdanskoe pravootnoshenie. Kritika teorii «khozaystvennogo prava»*, Moskva: Statut, 2000, 777 p.

9. Rishennia Konstytutsiinoho sudu Ukrainy vid 1 hrudnia 204 r. № 18-рр/2004 (sprava pro okhoronivanyi zakonom interes) [Decision of the Constitutional Court of Ukraine dated December 1, 204, № 18-рр/2004 (case concerning the interest protected by law)], *Holos Ukrainy*, 2005, № 10, 20 sichnia.
10. Rubinshteyn S. L. Bytie i soznanie [Being and consciousness], *Izbrannye filosofsko-psikhologicheskie trudy. Osnovy ontologii, logiki i psikhologii*, Moskva: Nauka, 1997, 565 p.

Коструба А. Правова природа держави: цивілістичний аспект

Анотація. Стаття присвячена дослідженню правової природи держави. Автор відходить від традиційного публічно-правового розуміння держави. За посередництвом теорії Г. Еллінека, який розглядає правову конструкцію держави не тільки з позиції юридичної науки, а й соціології, надається обґрунтування приватноправової природи держави. Так, держава — це юридична форма та правовий засіб забезпечення інтересу громадянського суспільства, що здійснюється шляхом його структурної самоорганізації за культурною ознакою. Вона є носієм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків як результат індивідуалізованої волевої активності в забезпеченні реалізації власного інтересу в суспільних відносинах.

Ключові слова: держава, правоздатність, дієздатність, суб'єкт права, правосуб'єктність.

Коструба А. Правовая природы государства: цивилистический аспект

Аннотация. Статья посвящена исследованию правовой природы государства. Автор отходит от традиционного публично-правового понимания государства. Посредством теории Г. Еллинека, который рассматривает правовую конструкцию государства не только с позиции юридической науки, но и социологии, автором представлено обоснование частноправовой природы государства. Так, государство — это юридическая форма и правовое средство обеспечения интереса гражданского общества, которое осуществляется путем его структурной самоорганизации по культурному признаку. Государство является носителем субъективных прав и юридических обязанностей как результат индивидуализированной волевой активности в обеспечении реализации собственного интереса в общественных отношениях.

Ключевые слова: государство, правоспособность, дееспособность, субъект права, правосубъектность.

Kostruba A. The Legal Nature of the State: the Civilistic Aspect

Annotation. Article deals with the investigation the legal nature of the state. The author departs from traditional public legal understanding of the state. Having used the theory of Georg Jellinek, who considers the legal structure of the state not only from the perspective of legal science, but also from the perspective of sociology, the justification of private-law nature of the state is given. Thus, the state is a legal form and legal means of ensuring the interests of the civil society, carried out by its structural self-organization according to the cultural characteristics. It is the bearer of subjective rights and legal responsibilities as a result of individualized will activity in promoting the implementation of own interest in public relations, which allows us to take it to a legal entity. Having universal legal capacity, its civil capacity is revealed through the institution of representation that is realized by the activities of government authority that has a special capacity.

Key words: state, legal capacity, capacity, legal person, legal personality.